

АЗЕЙБАРДЖАНСЬКА ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА

Азербайджанська дитяча література є складовою частиною азербайджанської літератури. У всіх класифікаціях літературних процесів азербайджанській дитячій літературі виділено окреме місце. Проаналізувавши записані Лопатинським на Кавказі казки, ми дійшли висновку, що їхні мотиви мають властивість мігрувати і в більшості випадків ідентичні в фольклорі багатьох народів.

Ключові слова: дитяча література, казка, Схід, Кавказ, фольклор, художні образи, фантастика.

Немає народу, в усній народній творчості якого не було б казок. В їхні сюжети він вкладає своє бачення світу, у них відображається його історія і побут. Чимало казок різних народів має схожі сюжети, образи. Адже люди різних країн і континентів контактують між собою. Але світовими обширами мандрують не казки, а казкові мотиви, сюжети. Один народ бере від іншого лише сюжетну основу казки, на яку нарощує власну. Якщо якийсь сюжет невідомими шляхами примандрував, наприклад, в Україну, то все чуже від нього відпадало, залишалось тільки своє, суто національне, зрозуміле і близьке всякому оповідачеві та слухачеві.

Народна казка – це плід колективної творчості народу, основною ознакою якої є фантастика, вигадка. «Усна словесність кожного народу далеко не вся оригінальна., – писав А.Кримський, – а значною мірою є надбанням міжнародним, інтернаціональним: один народ запозичує в іншого, той – у свого сусіда, той – знову у найдальшого сусіда тощо. Всякий фольклор, чи то він український, російський, слов'янський і взагалі будь-який європейський і азійський, має найрізноманітніше походження» [6, с. 11].

Літературні казки – це ті, що напитає майстрами слова. Інакше їх називають авторськими. Першовідкривачем цього жанру вважається французький письменник Шарль Перро (1628 – 1703), автор збірки «Казки моєї матінки Гуски». Дуже багато спільного у більшості казкарів світу: Г. Х. Андерсена, К. Коллоді, Дж. Родарі, Е. Кестнера, О. Пройслера та ін.

Казкова літературна спадщина дуже різноманітна. Це прозові і поетичні твори, казки-оповідання, казки-повісті, казки-легенди і навіть казкові епопеї. Об'єднує їх усіх наявність елемента дива. В. Сухомлинський вважав створення казок «важливим засобом розумового розвитку. Якщо ви бажаєте, щоб діти творили, створювали художні образи, перенесіть з вогника своєї творчості хоча б одну іскру в свідомість дитини» [3, с. 133]. Як бачимо, творча натура лідера – головна.

Сьогодні, як ніколи раніше, школярі черпають інформацію з телеекрану, але ніщо не може замінити книжку. Вдумливе її читання — естетична і моральна насолода. Недарма великий педагог читання назвав «самостійним плаванням у морі знань, і наше завдання полягає в тому, щоб кожен вихованець зазнав щастя цього плавання, відчув себе сміливцем, який став віч-на-віч із безмежним морем людської мудрості» [1, с. 35].

На Сході здатність казки позитивно впливати на психічний стан людини була помічена лікарями й використовувалася свідомо. Один із найвідоміших прикладів такого лікування – історія Шахерезади із серії арабських казок «Тисяча і одна ніч».

Український народ завжди підтримував тісні взаємостосунки зі своїми сусідами. Ще в язичницькі часи наші пращури звертали увагу на Кавказ, де в розквіті були астрономія, математика, медицина й література. Туди їздили наші дипломати, купці, допитливі мандрівники. Вони привозили в Україну ювелірні вироби, математичні приладдя, лікарські рецепти і, не менш цінне, – народну творчість у вигляді притч, казок, прислів'їв. Усе це стало невід'ємною частиною української культури. Фольклор України теж емігрував на Кавказ. До нас приїжджали з неабияким зацікавленням, занотовували цікаві факти з життя нашого народу, його історії, побуту та культури.

Відвідавши Україну в 1652 році, антіохійський патріарх Павло Алепський писав, що по всій землі козаків усі вміють читати, знають порядок служби Божої та церковні співи, а священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками. Великою мірою на дослідження відносин Україна-Кавказ вплинув великий сходовознавець Агатангел Юхимович Кримський. У своїх фольклористичних дослідженнях про культуру Кавказу, зокрема про народну творчість, вчений дійшов висновку, що в культурному житті мусульман та християн дуже багато спільного, і що простий народ ніколи не проводив чіткої межі між різними релігіями. Іслам визнає багато святих людей Старого та Нового завіту.

Старозавітні патріархи Аврам, Мойсей, Ісайя та інші вважаються божественними пророками і в мусульман. Іса, тобто Ісус, – теж є для них великим пророком (але не Богом). Отже, ми можемо говорити про тісні взаємостосунки між Україною та Кавказом, зокрема Азербайджаном.

Вище зазначалося про те, що взаємозв'язки літератур, культур України та Кавказу (Азербайджану, Вірменії, Грузії та інші) існують. Спробуємо це дослідити.

Усна народна творчість Кавказу дуже різнобарвна й багата. Здавна кавказці полюбили казку. Для багатьох кавказьких чарівних казок характерна досить стійка схема: у бездітного великого царя дивним чином народжується син, життя якого сповнене різними пригодами у пошуках коханої. Врешті-решт царевич щасливо володарює на батьківському троні. Ця більш-менш стандартна схема може доповнитися різноманітними подіями, і дуже часто казка такого типу розросталася до розмірів роману [5, с. 335].

Головним героєм, як правило, виступає молодший брат, а склад дійових осіб майже незмінний і характерний для більшості чарівних казок: це дєрвіші-мандрівники, які володіють чудодійною силою і рятують героя у безнадійних ситуаціях; купці, які ведуть караванну та морську торгівлю; злі ворожки та чарівниці, які роблять безлад, але врешті виявляються переможеними; прекрасні царівни і т.і.

Ми можемо побачити, що в українських казках, порівняно з кавказькими, такі сюжетні схеми: у бездітного селянина або, як в казках Грузії, – у царя, народжується син або дочка. В кавказьких же казках народження дівчинки в сюжетах майже не зустрічається. (Це впливає з народних традицій: в давнину, якщо у кавказця народжувався хлопець – цю подію святкували кілька днів, а от якщо дівчинка – народини не святкувалися).

Життя дитини і в українських казках пов'язане з пригодами, пошуками не тільки коханої, а й щастя. Фінал як українських, так і кавказьких казок в основному щасливий – казки по суті своїй оптимістичні. У казці «Сорок ключів» читаємо: «Цю красуню важко побачити. Потрібно вбити сім дивів перед тим, як увійти до саду. Там буде кицька, у якої на шиї висітиме сорок ключів. Вб'єш її – заволодієш ключами. Ними відмикнеш тридцять дев'ять кімнат, а в сороковій буде діва».

В українських казках ми теж зустрічаємо «магічні» числа – такі як 3, 7, 9. Наприклад: «Жили на світі чоловік та жінка, і в них було сім синів, але ті сини не жили у згоді, а завжди ворогували, та билися поміж собою. Невід'ємною частиною сюжетів кавказьких казок є боротьба головного героя з міфологічним персонажем дивом, який виступає антигероєм. Можна провести паралель між дивом кавказьких казок та відьмою українських. Див зазвичай дуже зла, підступна та хитра істота, яка усіма силами намагається зашкодити головному герою. Але в східних казках є мотив побратимства з ворогом, коли чоловік рятує дивові життя і вони стають друзями, що в українських казках майже не зустрічається. Спільним мотивом для казок обох народів є мотив про чарівну «пташку Щастя»: бідний збиральник хмизу, який щоденно важко працював, усі свої гроші віддав злиденному чоловікові. Згодом він знаходить чудову пташку, яка кожен день зносила по золотому яйцю. Про це дізнався злий сусід і шляхом обману змусив дружину збиральника хмизу підсмажити пташку, щоб з'їсти її голову, печінку і серце і стати царем, кожному ніч знаходити під подушкою гроші.

Кавказькі народні казки, зокрема азербайджанські, є частиною багатого кавказького фольклору і за своїми сюжетами, формами і художніми засобами вони надзвичайно різноманітні. Найбільшу кількість серед казок України та Кавказу складають чарівні казки. Народна фантазія наділяє позитивних героїв різноманітними достоїнствами – сміливістю, хоробрістю, патріотизмом, вірністю. На шляху до мети герой змушений долати багато перешкод, вступати в боротьбу зі злими силами, що зображуються у вигляді злої мачухи, поганих царів, різноманітних фантастичних істот: драконів, дивів, шайтанів. Герой, що уособлює добре світле начало, завжди отримує перемогу над темними, ворожими силами.

Отже, ми можемо зробити висновок, що основною темою українських та кавказьких народних казок є боротьба добра і зла. Народні казки зазвичай оптимістичні, тому герої завжди перемагають. Чарівні казки виховують у слухачів або у читачів почуття любові до Батьківщини і ненависть до її ворогів, повагу до праці і працюючих людей, завзятість у досягненні поставленої шляхетної мети, вірність даному слову.

Одночасно з чарівними казками в кавказькому та українському фольклорах дуже поширені новелістичні казки і казки про тварин (птахів, комах). Наприклад, сім дочок, сорок служниць, події відбуваються через сім або сорок днів. Згідно з повір'ям, ці числа вважаються магічними. Кавказькі народні казки починаються з традиційного зачину: «Через тридцять земель, в тридцятому царстві, невідомому государстві жили-були старики» та найчастіше закінчуються кінцівкою: «Вам казки кінець, а мені меду глечик» [6, с. 342].

Українські ж казки починаються словами «Жили собі дід та баба» і закінчуються – «Ось і казочки кінець, а хто слухав – молодець». Казки як Кавказу, так і України образно малюють самовіддане і безкорисливе кохання, здійснення подвигу заради нього. Текст казки є вербальним повідомленням, що передає

предметно-логічну, естетичну, образну, емоційну та оцінну інформацію, яка оформлюється в ідейно-художньому змісті тексту в єдине ціле. Такий текст належить до художніх текстів міфологічної групи (Ч. Лопатинський) й характеризується наявністю клішованої структури. Казковий текст посідає місце найбільш упорядкованої підсистеми в загальній системі епіки з достатньо високим рівнем організації. Його основними характеристиками є обмеженість та стерео типізація дійових осіб. Текст чарівної казки має високий ступінь зв'язності, яка реалізується в образній системі (Ч. Лопатинський) та в упорядкованій системі предикатів. Чарівні казки виділяються не тільки за ознакою «чарівності», але й за досить чіткою композицією та структурними ознаками. Традиційна класифікація казкових персонажів, яка випливає з укладених казок Ч. Лопатинського у сорока двотомній праці «Описи місцевості та народностей кавказьких народів» – це «реальний герой», «нерозумний», «даритель», «чарівний помічник», «персонаж, який перетворюється», «відправник», «несправжній герой», «цар», «сміливий і мужній персонаж» – не дозволяє визначити їх чітку приналежність до системи образів ЧАРІВНОГО, тому в нашому дослідженні ми спираємось на таксономію, запропоновану кавказькими фольклористами (Е. Такайшвілі, П. Вострікова). Ця таксономія ґрунтується на визначенні семи складників елементу «чарівного» у кавказькій народній казці, а саме: чарівний супротивник, чарівний родич, чарівне завдання, чарівний помічник, чарівний предмет, магічна сила та магічне знання, перетворення дівчини [3, с. 67], Опозиція семантичних ознак персонажів чарівний/природний визначила розподіл персонажів кавказької народної чарівної казки за чотирма типами: ЧАРІВНИЙ НЕЗНАЙОМЕЦЬ, ЧАРІВНА ДІВЧИНА, ЧАРІВНИЙ ПОМІЧНИК, НЕЗВИЧАЙНА ЧАРІВНІСТЬ та ЧАРІВНИЙ ЗАСІБ.

Поняття магічна сила та магічне знання розглядаються нами як обов'язкові атрибути чарівних персонажів, а чарівне завдання є інструментом впливу чарівних персонажів на інших представників казкового світу. Фрагмент концептуальної моделі образу «ЧАРІВНОГО». Проілюструємо таксономічний аспект дослідження складників образу «ЧАРІВНОГО» на прикладі персонажа ЧАРІВНА ДІВЧИНА, яка представлена у текстах кавказьких народних казок найбільшою кількістю описів (53%).

Дівчина є «людина, яка після довгих страждань і принижень врешті стає вільною, самостійною і постає у казці як царівна». До класу дівчини- царівни належать персонажі казкової оповіді, які протистоять у казці силам ДОБРА, порушують устрій казкового світу, перетворюючи його на ХАОС [4, с. 140]. Їхня приналежність до складників образу "ЧАРІВНОГО" виражається у прояві в них чарівних здібностей або наявності ознак чарівної зовнішності й сильного духу, що особливо притаманне МІФІЧНИМ ІСТОТАМ.

Історія азербайджанської дитячої літератури, будучи досить різноманітною, є предметом наукового інтересу. Проте, лише наприкінці ХХ століття було проведено ряд фундаментальних досліджень, які у різних аспектах відображають його історію та поетику, видано кілька антологій та хрестоматій (1, 2, 3 і т. д.), велику кількість підручників з дитячої літератури (4, 5, 6, 7, 8). Серед дослідників, що займалися проблемами дитячої літератури, особливо слід виділити Західа Халіла, Гара Назманова, Фізулі Аскерлі, Рафіка Юсіфогли та ін.

Огляд теоретичної літератури дає нам можливість робити висновки щодо того, що в центрі уваги дитячих поетів та прозаїків перебуває ідейна, духовна тематика, розкриття взаємозв'язків між поетичними, релігійними й ідеологічними

суспільними установками, з одного боку, та їх впливу на долю дитячої літератури в Азербайджані, з іншого.

На сучасному етапі важко переоцінити виховне значення традиційної високохудожньої дитячої книги. Дитяче виховання наразі зазнає неабиякого впливу відео-, аудіо- та поліграфічної продукції комерційно-розважального характеру, у яких відсутня будь-яка виховна цінність, що зачіпає поверхневий, примітивний емоційний рівень й майже не потребує розумових зусиль для сприйняття. Зрозуміло, що такий низький рівень жодним чином не сприяє формуванню цінностей підростаючого покоління. Тому нагальною необхідністю у культурно-просвітницькій, педагогічній практиці на сьогодні є орієнтація на найкращі зразки класичної азербайджанської літератури.

Слід також відмітити ще одну проблему, з якою стикається сучасна дитяча література. В епоху інформаційних технологій до друкованого слова звертаються дедалі рідше, змінилися пріоритети й методи передачі культурних кодів. Електронні канали трансляції культури у своїй більшості базуються на аудіовізуальному як на найлегшому сприйнятті світу. Література ж потребує інтелектуальних зусиль, адекватного розуміння тексту, функціональної грамотності. Інформація, закладена у письмовому тексті, краще структурована й потребує більшої зосередженості. Юний читач має привчитися «бачити у літературному тексті акт думки» [7; 4]. Окрім розуміння тексту, потрібно також переживати, відчувати його, естетично насолоджуватися ним. Якщо все це відбувається під час перших зустрічей з книгою, то існує висока ймовірність того, що людина долучиться до книжкової культури.

У період глобалізації, коли національні культури трансформуються, з'являються нові технології, розширюється поняття культурної грамотності, інтелектуальний та культурний розвиток особистості набувають стратегічного значення, а роль книжкової культури як це не парадоксально, не відмирає, а зростає, хоча й набуває при цьому певної елітарності. Зараз, коли, на думку спеціалістів, смак до читання все більше втрачається, важливо, з одного боку, зберегти дитячу літературу як живий організм, а з іншого – врахувати історичний досвід становлення, розвитку та функціонування цього каналу трансляції культури.

Стратегія сучасного вітчизняного книговидавництва характеризується постійним зверненням до творчої спадщини дитячих письменників-класиків, що не викликає заперечень, оскільки мудрі, добрі вірші С. А. Щирвані, М. А. Сабіра, М. Мушфіга, С. Вургуна, А. Шаїга, оповідання Дж. Мамедкулизаде, Н. В. Чеменземінлі, С. С. Ахундова, Дж. Джабарлі, Мір Джалала та ін., що звертаються до внутрішнього світу читача, які спонукають його до перших філософських висновків, без перебільшення можна назвати «сімейними/родинними книгами», оскільки їх люблять представники різних поколінь, вони емоційно зближують батьків та дітей. І все таки, сучасні дослідження свідчать про те, що діти цього тисячоліття не так часто, як їх батьки, звертаються до літератури, створеної в радянську епоху. Якщо дітей дошкільного та молодшого шкільного віку залучають до читання класичної дитячої літератури батьки, то у підлітковому віці перевагу надають сучасним книгам далеко не найкращої якості.

Сьогодні, як і після радянізації Азербайджану у 1920 році, проблема «великої літератури для маленьких» знову стала актуальною, гострою та отримала

соціальне звучання, й постало питання про створення літературних творів, що озвучили сучасну соціокультурну ситуацію, що відображають проблеми й перемоги підростаючого покоління Азербайджану початку ХХІ століття.

Таким чином, питання, пов'язані з формуванням духовно-морального становлення особистості, вимагають не відмежованого теоретизування, а вивчення існуючої картини дитячого читання, визначення пріоритетних напрямків розвитку дитячої літератури. Увага до стилю, слова, жанру, а не до зовнішньої атрибутики, фантазій, спецефектів, увага до справжнього життя, праці, творчості, хоробрості духу у їх красі, – ось що є життєвим началом читання. Між тим, як зазначає О. Матвеева, «талановита книга сьогодні як ніколи потрібна підростаючому поколінню. Адже політична, екологічна й культурна обстановка, що склалася у нашій країні на початку ХХІ століття, не спрощують, а багатократно ускладнюють процес соціалізації й інтеоризації дитиною культури, створеної попередніми поколіннями: соціальне розшарування, міжнаціональні й міжконфесійні конфлікти, розпад колись великої країни, принизливе біженство, сирітство при живих, але стрімко деградуючих, які не знайшли місця у новій дійсності батьках, – ось далеко не повний перелік проблем, з якими сьогодні стикається молодь» [8]. Саме про ці больові точки дійсності, про непросте дорослішання хочуть читати наші діти, набагато чутливіші до фальші та брехні, аніж уявляють собі деякі автори.

Література

1. Бабич С. Міфологема мандрів як пошуки оновлення (в «Апології peregrinacii до країв східних» Мелетія Смотрицького) / С. Бабич // Слово і час. – 2001. – №11. – С. 22–56.
2. Саречев С. Фольклор країн Мегриба : бібліографічний показник / С. Саречев М. : ВГІЛБ, 1979. – 133 с.
3. Дмитренко М. Українська фольклористика : історія, теорія, практика / М. Дмитренко // Редакція часопису "Народознавство" : Національна академія наук України. – 2001. – С. 34–96.
4. Черевко-Лопатинський Л. Збірник для описів місцевості та народностей Кавказу / Л. Черевко-Лопатинський // Тифліс.– 1912. – № 27. – С.134–156.
5. Черевко-Лопатинський Л. Збірник для описів місцевості та народностей Кавказу / Л. Черевко-Лопатинський // Тифліс. – 1912. – № 23. – С. 324–345.
6. Кримський А. Вступний критико-бібліографічний огляд / А. Кримський // Міллер В.С. Турецькі народні пісні. – М., 1903.
7. Лотман Ю. М. «Езда на остров любви» Третьяковского и функции переводной литературы в русской культуре первой половины XVIII века / Ю. М. Лотман // Избранные статьи. Т. 2. Талин, 1992, С. 22–28.
8. Матвеева Е.О. Роль книги начала третьего тысячелетия в социализации личности ребёнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www/detlit/ta-vkm.ru/articles4.html>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 08.08.15.

Азербайджанская детская литература является составляющей частью азербайджанской литературы. Во всех классификациях литературных процессов азербайджанской детской литературе выделено особое место. Проанализировав записанные Лопатинским на Кавказе сказки, мы пришли к выводу, что их мотивы имеют свойство мигрировать и в большинстве случаев идентичны в фольклоре многих народов.

Ключевые слова: детская литература, сказка, Восток, Кавказ, фольклор, художественные образы, фантастика.

The children's literature contains the main part of azerbaijani literature. In all classifications of azerbaijani literary process the children's literature is given special place. Analyzing the fairy tales written by Lopatinskiy in Caucasus we may come into conclusion that their motifs in most cases may migrate identically to the folk of many other nations.

Key words: children's literature, fairy tales, Orient, the Caucasus, folk, images, fantasy.

УДК 821.161.2

**Качак Т.Б.,
Баран У. С.**

ДІТИ І ВІЙНА: ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА

У статті висвітлено художні особливості та особливий ракурс інтерпретації теми «діти і війна» в українській літературі, адресованій юним читачам. Простежено літературну традицію репрезентації проблеми втраченого дитинства, зображення дитини та її соціалізації в умовах війни. Письменники другої половини ХХ століття звернули більшу увагу на психологію і характер юних героїв, а війну розкривали як велику трагедію, що увірвалась у дитинство цілого покоління й назавжди залишила слід у людських долях. Сучасна література для дітей – новий етап осмислення теми «діти і війна», який розгортається уже на прикладах українського сьогодення і є спробою авторів доступною мовою розповісти юним читачам про події на Сході, сформуванню правильну національну та громадянську позицію, дати відповіді на питання, які їх хвилюють.

Ключові слова: діти, дитинство, мілітарна тема, література для дітей та юнацтва.

Проблема «діти і війна» в сучасному українському суспільстві одна з найбільш актуальних. Її актуальність зумовлена сьогоденням – подіями на Сході країни: неоголошеною війною, агресією сусідньої держави, мобілізацією української армії, яка змушена стати на захист свого народу та рідної землі. Література, яка є дзеркалом суспільного життя, не залишається осторонь. Письменники розгортають мілітарну тему, осмислюючи наслідки впливу війни на людські долі, заглиблюючись у психологію переживань дітей і дорослих, даючи відсіч нівелюванню морально-етичних цінностей. У літературі для дітей та юнацтва з'являються твори, у яких автори намагаються доступною дитині мовою висвітлити ситуацію, проінтерпретувати її через призму дитячого світобачення, передати емоції героя-ровесника.

Художнє розгортання теми «діти і війна» сучасними письменниками постає на ґрунті вже існуючої української літературної традиції. Філософський, психологічний, соціальний, історичний, етичний та інші аспекти художньої інтерпретації мілітарної теми в українській літературі ХХ століття знаходимо у прозових творах Віктора Близнеця («Ойойкове гніздо», «Паруси над степом», «Землянка», «Мовчун»), Миколи Вінграновського («Первінка»), Всеволода Нестайка («Це було в Києві»), Григора Тютюнника («Климко», «Вогник далеко в